

تحلیل و بررسی مدیریت بحران‌های اجتماعی

در سیره نبوی

دریافت: ۱۴۰۱/۴/۳ تأیید: ۱۴۰۱/۸/۲ محمدرضا محمدی* و رضا ابروش**

چکیده

جوامع بشری همواره دچار بحران‌های اجتماعی بوده و لذا به دنبال راه‌کارهایی برای برون‌رفت از آن‌ها نیز بوده است. با توجه به عصمت رسول خدا ﷺ و اتصال به منبع وحی، مدیریت رسول خدا در بحران‌های اجتماعی نیز بهترین الگو برای بشریت است. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و پژوهش مبتنی بر اسناد کتابخانه‌ای، اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ در بحران‌های موجود را در سه مرحله پیش از بحران، حین بحران و پس از بحران مورد بررسی قرار داد. مواردی چون تدوین و محوریت قانون، تبیین و شفاف‌سازی امور اجتماعی به عنوان اقدامات پیش از بحران در سیره نبوی است. ایجاد انسجام اجتماعی، استمداد از خداوند و جلب حمایت‌های سیاسی و اجتماعی و آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی نیز از اقدامات مدیریتی حین بحران در سیره نبوی برای مقابله با بحران‌های اجتماعی می‌باشد. تحدید اعتقادات، برخورد قهری و اصلاح فضای جامعه به عنوان اقدامات پس از بحران معرفی شده است که هر کدام نقش قابل توجهی در مدیریت بحران‌های اجتماعی دارند.

واژگان کلیدی

بحران‌های اجتماعی، سیره نبوی، مدیریت بحران در سیره نبوی

* دانش‌آموخته حوزه علمیه و دانشجوی دکتری دانشگاه مذاهب اسلامی:

mohammadreza.3748@gmail.com

** دانش‌آموخته حوزه علمیه و عضو هیأت علمی دانشگاه معارف اسلامی: abraresh@maaref.ac.ir

مقدمه

انسان از آغاز حیات خود تاکنون با مسائل مختلفی مواجه بوده است که لازم است برای رسیدن به آمال و اهداف خود به حل آن‌ها بپردازد. بهره‌بردن از تجارب و یافته‌ها و دانش گذشتگان برای حل این امور گریزناپذیر است، اما در هر عصری پیش‌آمدهای ناگهانی و جدیدی نیز برای بشر به وجود می‌آید که برای رسیدن به هدف باید بی‌درنگ و با درک صحیح موقعیت به آن پاسخ مناسب دهد و برای حل آن اقدام کند. امروزه به این پیش‌آمدهای ناگهانی بحران گویند. عصر نبوت و سال‌های آغازین ظهور اسلام نیز مملو از بحران‌های پدیدآمده از سوی مشرکین و اهل کتاب بر ضد رسول خدا ﷺ بوده است.

گرچه ویژگی‌ها و اقتضائات ظاهری آن بحران‌ها با پیش‌آمدهای امروزی متفاوت است، اما بررسی و مطالعه صحیح سیره نبوی و روش پاسخ‌گویی ایشان به بحران‌های فراروی، می‌تواند ما را به یک مدل مناسب مدیریت بحران مبتنی بر اندیشه و حیانی و نبوی برساند. یافته‌های این پژوهش می‌تواند به ما الگوی مناسبی در مدیریت بحران‌های اجتماعی ارائه دهد. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که پیامبر اکرم ﷺ بحران‌های اجتماعی عصر خود را چگونه مدیریت می‌کرد؟

مفهوم‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شایسته است در مقالات علمی، پیش از شروع به محتوای اصلی مقاله به مفهوم‌شناسی واژگان آن موضوع پرداخته تا مراد نویسنده از کلمات مورد نظر در اثنای مقاله برای خوانندگان گرامی روشن شود. از این رو، اکنون سه مفهوم مرتبط با موضوع مقاله را تبیین می‌نماییم.

بحران اجتماعی

بحران لغتی یونانی است که در نزد اطباء، تنازع طبیعت با مرض را گویند(دهخدا،

۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۳۹۰). به همین دلیل، تغییری که به واسطه تب در بیمار پدید می‌آید را بحران گویند (معین، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۷۴). در نزد پزشکان، بحران تغییر بزرگی است که یک‌باره در مرض حادث می‌شود و باعث می‌شود وضعیت بیمار بدتر گشته و یا بهبود یابد (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۳۹۰). بحران در اصطلاح به شرایط، اوضاع یا دوران خطرناک و فاقد اطمینانی اطلاق می‌شود که با آن تعادل ناپدید می‌شود و از ظهور اجتناب‌ناپذیر شرایط و اوضاعی جدید خبر می‌دهد. بحران اجتماعی عبارت است از به‌مخاطره‌افتادن و به‌هم‌خوردن تبادل عمومی و زندگی اجتماعی که بر اثر اختلالات یا مقتضیات پدیدآمده در جزء یا اجزایی از جامعه به وجود می‌آید (آراسته‌خواه، ۱۳۸۱، ص ۲۷۴). برخی نیز بحران اجتماعی را بروز یک‌سری اختلالات در جامعه می‌دانند که تعادل عمومی، عمل‌کرد بهنجار و معمول حیات اجتماعی را به مخاطره می‌اندازد. در نتیجه جامعه فاقد توانایی سامان‌یابی و تأمین و حفظ نظم اجتماعی می‌شود و در حل مسائل درونی خود ناتوان خواهد شد (واعظی، ۱۳۹۲، ص ۳۳). بنابراین، بحران اجتماعی حالتی است که نظام‌های اجتماعی را دچار اختلالات درونی نموده و باعث مخاطره در روابط اعضا و ارکان جامعه می‌شود؛ به طوری که می‌تواند حیات اجتماعی را مختل سازد.

مدیریت بحران

بحران یک پدیده پیچیده طبیعی و اجتماعی است و به همین دلیل تعاریف و تفاسیر گوناگونی از سوی نویسندگان و عالمان ارائه شده است. مهارت مدیریت بحران به طور همزمان باعث پیش‌گیری از آن‌ها (madzharov, 2001, vol2, p.8) امکان مدیریت آن‌ها پس از تبدیل شدن به واقعیت می‌شود؛ چنان که ریچارد برون‌دیچ می‌گوید مدیریت بحران نقش‌هایی برای کاهش آسیب‌های ناشی از بحران است و حتی در برخی موارد می‌تواند به کلی از بین رفتن یک بحران احتمالی شود (همان). هم‌چنین استیون فینگ مدیریت بحران را این‌گونه توصیف می‌کند:

مدیریت بحران، هنر از بین بردن خطراتی است که باعث می‌شود شما بتوانید بر سرنوشت خود مسلط شوید (Devlin, 2007, p.161).

بدیهی است که مدیریت بحران ابعاد گوناگون و گسترده‌ای دارد، از این رو، برخی آن را برنامه‌ای برای کاهش ظرفیت خرابی و در برخی موارد حذف عوامل ایجادکننده بحران و خرابی معرفی می‌کنند (وردی‌نژاد و بهرامی رشتیانی، ۱۳۸۸، ص ۵۹). آنچه در مدیریت بحران باید مورد توجه قرار گیرد، اقداماتی است که باید در این فرآیند به کار گرفته شود.

سیره نبوی

کلمه سیره اسم مصدر از ریشه «س ی ر» و جمع آن سیر و سیرات است که به معانی مختلفی به کار رفته است. یکی از این معانی، طریقه و روش است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۳۹۰). در اصطلاح نیز سیره عبارت است از بنای عملی انسان‌ها در طول تاریخ بر انجام کاری و یا بر ترک آن (مظفر، ۱۳۸۷، ص ۵۱۳). سیره نبوی اصطلاحی است که به سبک، روش و نوع رفتار رسول خدا ﷺ در جنبه‌های مختلف زندگی اطلاق می‌شود (مطهری، ۱۳۸۳، ص ۵۰-۴۹). در این پژوهش نیز منظور از سیره نبوی سبک و رفتار رسول خدا ﷺ در عرصه‌های اجتماعی است.

پیشینه نظری پژوهش

بحران‌های اجتماعی از موضوعاتی است که در حوزه‌های مختلف مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. تأثیر مخرب بحران‌های اجتماعی بر نظام‌های اجتماعی به حدی است که پژوهش‌گران مختلف به مطالعه و بررسی آن از دیدگاه‌های مختلف پرداخته‌اند. برخی از مهم‌ترین مطالعات انجام‌شده پیرامون بحران‌های اجتماعی در نگاره ذیل ارائه می‌شوند:

عنوان پژوهش	نویسنده	محل و زمان انتشار	یافته‌های پژوهش
درآمدی بر نقش اسلام در حل بحران‌های اجتماعی - سیاسی	محمد خطیبی کوشک	فصلنامه حصون، شماره ۵ (۱۳۸۳)	با استفاده از روایات اسلامی و سیره معصومان : و منابع تاریخ اسلام، برنامه‌ریزی و سازماندهی رهبران دینی در مواجهه با بحران‌های اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است. در این پژوهش شناسایی عوامل بحران و ایجاد آمادگی‌های لازم در مسلمانان را از مهم‌ترین اقدامات رسول خدا ﷺ برای مقابله با بحران برمی‌شمارد.
مدیریت بحران جمله در سیره امام علی 7	ولیی‌الله نقی پورفر و رضا ابروش	فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۷۲ (۱۳۹۳)	مدیریت امام علی 7 برای بحران جمله در سه مرحله: مدیریت پیش از بحران، مدیریت حین بحران و مدیریت پس از بحران پی‌گیری می‌شود. اقدامات ایشان در مرحله مدیریت پیش از بحران، شامل: دقت در انتصابات سازمانی، کنترل عوامل بحران‌زا، گفت‌وگو و احتجاج با عوامل بحران‌زا می‌شود و اقداماتی که در حین بحران توسط ایشان انجام گرفت، شامل: بسیج منابع و امکانات، حذف یا کاهش قدرت عوامل بحران‌زا، اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی، استمداد از خدا و مشورت و رایزنی با تیم مدیریت بحران می‌شود و در نهایت اقداماتی که ایشان بعد از بحران انجام دادند شامل اقداماتی از قبیل: شفاف‌سازی، پاک‌سازی بصره از عاملان بحران، ایجاد نظم و آرامش و حمایت از آسیب‌دیدگان می‌شود.

رهبری و مدیریت رسول خدا 9 در شرایط بحران	علی محمد ولوی	فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج (۱۳۷۲)	در این پژوهش، حفر خندق را به عنوان یک سازوکار دفاعی برای مقابله با بحران اجتماعی مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد. اهمیت حفر خندق و سازماندهی نیروها مهم‌ترین موضوعاتی است که در این مقاله مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.
نقش حضرت زینب در مدیریت بحران سیاسی - مذهبی دوران اسارت	ولسی‌الله نقی‌پورفر، محمد علی‌زاده، محمدجواد باوری سرتختی	فصلنامه زن و فرهنگ، شماره ۳۱ (۱۳۹۶)	در این پژوهش تشخیص درست بحران و زمینه‌های آن، باورهای زیربنایی مدیریت بحران، ویژگی‌های شخصیتی مؤثر و اقدامات مدیریتی، چهار مؤلفه مدیریت بحران در سیره حضرت زینب 3 مطرح شده است.

اگرچه پژوهش‌گران در مطالعات مختلف سعی در تحلیل و بررسی مدیریت بحران‌های اجتماعی داشتند، اما برخی از این پژوهش‌ها به سیره یکی از معصومان، غیر از رسول خدا 9 پرداخته‌اند و برخی دیگر نیز تنها به بررسی یکی از بحران‌ها پرداخته‌اند و پژوهشی که به طور خاص به مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره مدیریتی رسول خدا 9 باشد و ساختار مدیریتی ایشان را تبیین نماید، مشاهده نشد. از این رو، این پژوهش با هدف تبیین سیره مدیریتی رسول اکرم 9 در مواجهه با بحران‌های اجتماعی انجام شد.

چارچوب مفهومی پژوهش

در مورد بحران، الگوهای متعددی ارائه شده است. الگوی چرخشی در مدیریت بحران، روی‌کردی فرآیندی به بحران دارد؛ به همین دلیل، مدیریت بحران را در یک روی‌کرد فرآیندی در سه مرحله اقدامات پیش از بحران، حین بحران و پس از بحران مورد توجه و بررسی قرار می‌دهد (روشندل اربطانی؛ پورعزت و قلی‌پور، ۱۳۸۸، ش ۲، ص ۷۷-۷۳). هر یک از اقدامات مذکور برای کنترل و حل بحران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. این مجموعه اقدامات سه‌گانه در مدیریت بحران، به مثابه یک

سیستم، ارتباط تنگاتنگی با هم دارند؛ به طوری که عدم توجه به یک نوع از اقدامات می‌تواند باعث غلبه بحران گردد. چنانچه در بحران‌های اجتماعی، اقدامات پیش از بحران و حین بحران توسط مدیران به طور مطلوب اجرا شوند، ولی اقدامات پس از بحران در مواردی که نیاز به آن است، مورد توجه قرار نگیرد، ممکن است بحران جدیدی شکل بگیرد و از این طریق، آن‌ها با بحران‌های جدیدی مواجه خواهند شد. همچنین اگر اقدامات پیش از بحران به طور جدی مورد توجه و ملاحظه قرار نگیرند و تنها به اقدامات حین بحران و پس از بحران اکتفا شود، ممکن است مدیران و نهادهای مرتبط با مدیریت بحران‌های اجتماعی را دچار هزینه‌های سرسام‌آور و شکست در بحران نماید. بنابراین، در این چارچوب مفهومی، هر یک از اقدامات پیش از بحران، حین بحران و پس از بحران به اقتضای شرایط موجود برای برون‌رفت از بحران‌های اجتماعی حائز اهمیت فراوانی است.

روی‌کرد فرآیندی به مدیریت بحران به مدیران کمک می‌کند تا درک درستی از هر یک از عوامل شکل‌گیری بحران به دست آورند و اقدامات مدیریتی کارآمدی را برای حل و مهار بحران اتخاذ نمایند. در واقع هر یک از این اقدامات سه‌گانه نقش مهمی در مهار بحران‌های فراروی خواهد داشت. به همین دلیل، مدیریت بحران در گرو اجرای اقدامات پیش از بحران، اقدامات حین بحران و اقدامات پس از بحران می‌باشد. مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره نبوی نیز قابل تبیین در روی‌کرد فرآیندی هستند. در واقع در روی‌کرد فرآیندی مدیریت بحران، بهتر می‌توان اقدامات رسول خدا ﷺ را مورد تبیین و بررسی قرار داد. در این پژوهش نیز بررسی و تبیین مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره نبوی، بر اساس اقدامات سه‌گانه پیش، حین و بعد از بحران می‌باشد.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف پژوهش، توسعه‌ای است. اطلاعات به روش کتابخانه‌ای گردآوری می‌شود. روایی داده‌های گردآوری‌شده در گرو صحت داده‌ها و اطلاعات به

دست آمده است. به همین دلیل، محقق با مراجعه به منابع معتبر و هم‌چنین استفاده از قرآن و منابع معتبر روایی اقدام به گردآوری اطلاعات صحیح و معتبر می‌نماید. در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات آن دسته از روایات و مستندات که به نوعی مرتبط با بحث بحران‌های اجتماعی می‌باشند، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در واقع آن دسته از گزاره‌های موجود در منابع معتبر روایی و تاریخی که مرتبط با فعالیت‌های اجتماعی رسول خدا ﷺ بود، مورد توجه قرار گرفت و با توجه به چارچوب مفهومی پژوهش در قالب اقدامات مدیریتی پیش از بحران، حین بحران و پس از بحران مورد تحلیل قرار گرفتند. روش تحلیل اطلاعات در این پژوهش نیز روش توصیفی - تحلیلی است. یکی از روش‌های مهم در تشخیص و حل مسأله، روی‌کرد تحلیلی است. استفاده از این روش در نزد اندیش‌مندان مسلمان پیشینه‌ای طولانی دارد. منظور از روی‌کرد تحلیلی، روشی است که با استفاده از تحلیلی‌های منطقی به شناخت و حل مسأله می‌انجامد (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۲۵۱). روش‌های تحلیلی عمدتاً با توصیف داده‌های پژوهش همراه است. زیرا در روش توصیفی - تحلیلی^۱ پژوهش‌گر به دنبال چگونه‌بودن موضوع است و می‌خواهد بداند پدیده یا موضوع مورد نظر چگونه است. از این رو، بر اساس اسناد و مدارک موجود، تحلیل و نتایجی را ارائه می‌کند (رضوانی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۱). در این پژوهش، داده‌های احصاشده از سیره نبوی در قالب چارچوب مفهومی پژوهش، توصیف و سپس مورد تحلیل قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده و داده‌های جمع‌آوری‌شده از منابع معتبر تاریخی و سیره نبوی، یافته‌های پژوهش مورد تحلیل قرار گرفت و اقدامات پیامبر اکرم ﷺ به عنوان نمونه و شواهدی برای مدیریت بحران‌های اجتماعی ارائه می‌شود:

اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ پیش از بحران

می‌توان گفت بهترین اقدامات در مقابل بحران‌ها، اقدامات پیش‌گیرانه و حل آن پیش

از وقوع است؛ چراکه در بحران‌ها ممکن است آسیب‌هایی در اجتماع و اذهان افراد جامعه ایجاد شود که با حل بحران، تمامی آثار آن از بین نرود. لذا پیش‌گیری از وقوع بحران با تدبیر صحیح و به‌جا می‌تواند در تقویت سلامت جمعی و فردی جامعه مؤثرتر باشد. پیامبر رحمت ﷺ نیز در جامعه مدنی خود، در مواردی دست به اقداماتی زد که نسبت به بسیاری از نزاع‌ها و بحران‌های احتمالی جنبه پیش‌گیرانه داشته است که بدان می‌پردازیم.

تدوین قانون و نظارت بر اجرای آن

ضرورت تدوین و حکومت قانون، از همان زمانی در زندگی انسان احساس شد که بشر به درک تداوم زندگی در سایه هم‌بستگی و نیاز به مناسبات اجتماعی و تقسیم کار واقف شد، اما تمایلات نفسانی او هم‌چون برتری‌جویی، رفاه‌طلبی و فزون‌خواهی باعث بر هم خوردن تعادل در تعاملات اجتماعی شد و جامعه بشری به سوی نزاع و ناامنی رفت. حل این اختلافات و حرکت به سوی تعاون و تعادل در پرتو قانون میسر بود. در واقع برای برون‌رفت از بحران‌های اجتماعی، قانون ملجأ ایمنی است. قانون نشان می‌دهد که هر شخص حقیقی و حقوقی چه جایگاه و حقوقی دارد و از زیاده‌خواهی ممانعت می‌کند. می‌توان مهم‌ترین هدف قانون را ایجاد فضای امنیت، آرامش، اتحاد و تبیین حیطه اختیارات اجتماعی میان افراد جامعه دانست. لذا تمسک به قانون، عاملی برای پیش‌گیری از بحران‌های اجتماعی و هم‌برون‌رفت از بحران است و پیامبر ﷺ با تدوین قوانین سعی داشتند تا حیطه عمل‌کرد و رفتارهای اجتماعی را تعیین نمایند و از این طریق، رفتارها را هدایت و مورد کنترل قرار می‌دادند.

رسول خدا ﷺ در ابتدای ورود به مدینه با چالش عدم اتحاد و نظم و امنیت در فضای عمومی مواجه بود. آرمان هجرت نبی مکرم ﷺ از مکه؛ یعنی برپایی حکومت اسلامی، بر پایه یک پیمان‌نامه عمومی میسر بود که این امر مهم با تدبیر رسول خدا ﷺ میان مهاجرین از مکه، اهالی یثرب (قبایل اوس و خزرج) و یهودیان اطراف آن منعقد شد. در این پیمان‌نامه، امور اجتماعی محور بیانات رسول خدا ﷺ بوده است و ایشان

بر موضوعاتی چون حفاظت مسلمانان و مؤمنان از یکدیگر، محوریت احسان و عدالت در تعاملات، یاری یکدیگر در مشکلات مالی و برادری و برابری همه آنان تأکید نمودند و پیروان این سند به مثابه یک امت مطرح شده‌اند و داخل یثرب برای آنان به مثابه «حرم» قلمداد شده است (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۰۳-۵۰۲). بدین معنا که حرمت شهر مکه و اطراف کعبه که برای اهل حجاز مسلم بوده است را به شرافت اسلام به داخل شهر یثرب (مدینه) تسری بخشید تا مایه امنیت و آرامش اهالی آن شود. در واقع پیامبر اکرم ﷺ با تدوین قانون اساسی و پیمان‌نامه عمومی میان ساکنان یثرب (اعم از مسلمانان و غیر مسلمانان)، در صدد کنترل اوضاع اجتماعی آن‌جا بوده تا در سایه تدوین قانون اولیه و اتحاد مدنی و سپس پی‌گیری و نظارت بر اجرای قوانین مطرح‌شده، مانع از بروز بحران‌های اجتماعی شود؛ چراکه در عصر جاهلیت، با توجه به عصبیت قومی و معیارهای جامعه عصر جاهلی، بروز بحران‌های اجتماعی امری شایع بوده است. از این رو، رسول خدا ﷺ با تدوین قانون، شاخصه‌های رفتاری و عمل‌کردی را برای مردم و آحاد افراد جامعه مشخص نمود و با پی‌گیری در اجرای صحیح آن، از بروز انحرافات و بحران‌های اجتماعی پیش‌گیری نمود.

برای نمونه از قوانین مطرح‌شده راه‌گشا در سال‌های بعد و نظارت و جدیت در اجرای آن، قانون «لاضرر و لااضرار» است که ماجرای آن در کتاب شریف «الکافی» آمده است (به اختصار):

سمره بن جندب در جوار خانه یکی از صحابی انصار درخت نخلی داشت که به بهانه رسیدگی به آن درخت، مکرر بدون اجازه وارد زمین آن انصاری می‌شد. وقتی ماجرا به رسول خدا ﷺ گفته شد، ایشان به سمره بن جندب پیشنهاد فروش به ده برابر قیمت و عطیه در بهشت داد که او نپذیرفت و در نهایت رسول خدا ﷺ برای جلوگیری از تضییع حق، به مرد انصاری فرمود: آن درخت را بکن و جلوی این شخص بیانداز و قانون لااضرر و لااضرار را تشریح فرمود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۹۲).

یعنی در اسلام احکامی که موجب ضرر بر بندگان باشد، وجود ندارد (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۶۰). این حکم رسول خدا ﷺ در واقع پناه‌بردن به قانون عقلانی، جهت پیش‌گیری از آسیب‌های برخاسته از لجاجت است که می‌توانست عاملی برای بروز اختلافات اجتماعی شود. بنابراین، یکی از راه‌بردهای اصیل و غنی رسول خدا ﷺ برای پیش‌گیری از بحران‌های احتمالی، محور قراردادن قانون و تمسک به محتوای آن در همه حالات و وقایع است.

تبیین و شفاف‌سازی امور اجتماعی

ابهام و عدم شفافیت در امور، یکی از عوامل ایجاد و گسترش بحران‌هاست و راه‌کار برون‌رفت از آن، شفاف‌سازی در امور اجتماعی است. شفافیت می‌تواند عاملی امیدبخش، اعتمادساز، اتحاد‌آفرین و بحران‌زدا محسوب شود. با توجه به این آثار شفاف‌سازی امور اجتماعی در جامعه، می‌توان مدعی شد که این امر یکی از سریع‌ترین و کم‌هزینه‌ترین راه‌ها برای پیش‌گیری یا برون‌رفت از بحران‌ها است. رسول خدا ﷺ نیز از همان ابتدا و در پیمان عقبه اول، به مردمی که از مدینه نزد ایشان آمده بودند، اصول و مواضع کلیدی اسلام را به‌طور شفاف بیان کرده و بر ترک شرک و بت‌پرستی، ترک دزدی و زنا و قتل اولاد و بهتان و همراهی در معروف، از آنان پیمان وفاداری گرفت (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۴۳۳).

پیرو همین پیمان، پیامبر ﷺ مصعب بن عمیر را از مکه به همراه آنان به مدینه فرستاد و او در طول یک سال، معارف دین و آموزه‌های قرآن را برای آنان تبیین کرد و همین امر باعث مسلمان‌شدن بسیاری از مردم مدینه و تحقق بیعت عقبه دوم شد (همان، ص ۴۳۴ و ۴۳۸). در ادامه و در راستای تبیین معارف قرآن و پیش‌گیری از وقوع بحران‌های اجتماعی، پیامبر ﷺ مبلغینی به نواحی خارج از مدینه ارسال نمود. این مبلغین مأمور بودند تا کلام خدا و نصایح رسولش را به گوش و جان مردم برسانند تا نسبت به محتوای اسلام آگاه شوند. برای نمونه رسول خدا ﷺ، عبدالله بن سُهیل را به

سوی بنی معیص فرستاد، او آنان را در منطقه مدثرا دیدار کرد و دعوت به اسلام کرد. گروهی به همراه آنان به مدینه آمدند و مسلمان شدند (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۷۳). هم‌چنین عبدالرحمن بن عوف را به سوی ذومة الجندل فرستاد و او اسلام را بر آنان عرضه کرد و مسلمان شدند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۱۳۲).

اقدام دیگر رسول خدا ﷺ برای تبیین و شفاف‌سازی، گفت‌وگوی مستقیم با فرستادگان و بزرگان قبایل بوده است. این نمایندگان و بزرگان قبایل عمدتاً در سال نهم هجری به دیدار رسول خدا ﷺ آمدند و آن سال را مورّخین عام‌الوفود نامیدند. در این سال، گروهی به نمایندگی از بنی تمیم نزد رسول خدا ﷺ آمدند و گفت‌وگو کردند (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۵۶۷-۵۶۲). فرآیند گفت‌وگو با بزرگان قبایل می‌تواند زمینه بروز ابهام را در آن قبایل کاهش دهد و با تبیین و شفاف‌سازی، زمینه مخالفت‌ها و بحران‌های اجتماعی در جامعه از بین برود. در واقع رسول خدا ﷺ از طریق ارتباط مستقیم خود و یا نمایندگانش با قبایل عرب و تبیین گفتمان توحیدی اسلام، مبانی وحی را تشریح می‌نمود و این شفاف‌سازی مبانی برای این اشخاص، عامل مهمی برای همراهی آن‌ها و کاهش رفتارهای ناهنجار و بحران‌زا محسوب می‌شود. در واقع یکی از عوامل ایجاد بحران اجتماعی در میان امت اسلامی، تفرقه‌افکنی، دسیسه و حتی مبارزه نظامی قبایل خارج از مدینه بر ضد مسلمانان بوده است. لذا تبیین و شفاف‌سازی مبانی دین و اسلام آوردن این مناطق و قبایل علاوه بر گسترش حکومت اسلامی، باعث ایمن‌سازی مرکز حکومت اسلامی و جلوگیری از ایجاد نزاع و بحران اجتماعی می‌شد.

اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ حین بحران

پس از تلاش‌های مجدّانه پیامبر ﷺ در بستر فرهنگ جاهلیت جهت ایجاد ساختار نظامند و قوی اسلامی، در برخی موارد جامعه اسلامی و مسلمانان دچار بحران‌های اجتماعی می‌شدند که رسول خدا ﷺ با اقدامات مدبّرانه خود در حین بحران‌ها برای حل و اتمام آن تلاش می‌کرد. در ذیل به برخی از این موارد می‌پردازیم.

ایجاد انسجام اجتماعی

بحران هم‌چون موج خروشان خود را بر ساحل آرام می‌ریزد و این ساحل است که با ثبات و استقامت خود این موج را بر زمین می‌نشاند و آرام می‌کند. در انقلاب‌های تحول‌خواه همواره کسانی به تقابل با آن بر می‌خیزند و در این راه از هر وسیله‌ای جهت وصول به اهداف خود استفاده می‌کنند؛ چنان‌که امروزه در خصوص انقلاب اسلامی ایران این امر را شاهدیم. در صدر اسلام با بعثت پیامبر خدا ﷺ این مخالفت‌ها نیز پدید آمد و سالانه بر شدت آن افزوده می‌شد، اما آنچه باعث موفقیت پیامبر ﷺ و مسلمانان می‌شد، ایمان به خدا، اعتماد به او و استقامت همراه با انسجام بود.

نمونه بارز آن را می‌توان در بحران شعب ابی‌طالب مشاهده کرد. قریش با توجه به واکنش بنی‌مطلب و بنی‌هاشم به سختی می‌توانست تصمیم بر قتل رسول خدا ﷺ بگیرد. لذا تصمیم بر اعمال فشارهای اقتصادی و اجتماعی بر بنی‌هاشم گرفته و حاصل آن پیمان‌نامه قریش مبنی بر قطع همکاری اقتصادی و اجتماعی با بنی‌هاشم؛ یعنی قطع تجارت و ازدواج و... با آنان شد که در ابتدای سال هفتم بعثت محقق شد (ابن سعد، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۶۳). گرچه فشارهای اقتصادی و عاطفی در شعب، طاقت‌فرسا و عاملی جدی برای ایجاد بحران اجتماعی در میان بنی‌هاشم بود، ولی تقویت روحیه استقامت و ایجاد اتحاد برخاسته از عصبیت قومی و دینی در حین بحران توسط رسول خدا ﷺ، این امکان را فراهم ساخت تا محتوای تبلیغی و آموزه‌های خود را با بنی‌هاشم و مسلمانان در میان نهد و به تألیف قلوب مشرکان از بنی‌هاشم و تقویت قلوب مسلمانان بپردازد. لذا برخی از بزرگان قریش هم‌چون مُطِعم بن عَدی، عَدی بن قیس، زَمَعَة بن الأَسود و ابوالبُختری، ادامه این تحریم را به صلاح جبهه خود ندانستند و تصمیم بر پایان‌بخشیدن به حصر مسلمانان گرفتند (همان). چشم‌انداز مشرکان از این تحریم اقتصادی و اجتماعی، برهم‌زدن، ناامید کردن و تضعیف روحیه مسلمانان و اقناع بنی‌هاشم برای پا پس‌کشیدن از حمایت همه‌جانبه از حضرت محمد ﷺ بوده است، اما در این بحران طاقت‌فرسا، رسول خدا ﷺ با تدبیر صحیح و هوشیارانه توانست به ایجاد

انسجام اجتماعی میان محصوران شعب پردازد و این امر، باعث جلوگیری از نفوذ افکار شیطنت‌آمیز مشرکان شد.

استمداد از خدا

برای برون‌رفت از بحران‌ها، انسان باید از امکانات و اقتضائات موجود و تدبیر دقیق یاری گیرد، اما این امور نمی‌تواند همواره راه‌گشای کاملی باشد. لذا انسان باید همواره در خوشی و ناخوشی‌های زندگی به ریسمان الهی چنگ زند و از خدای عالم طلب یاری کند. در واقع امکانات مورد استفاده در مدیریت بحران همیشه از سنخ امکانات مادی نیست. بلکه این امکانات در متن و سیره نبوی علاوه بر امکانات مادی، امکانات معنوی نیز می‌باشد. یکی از مهم‌ترین منابع و امکانات معنوی در مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره نبوی، استمداد و یاری از خداوند متعال است. رسول خدا ﷺ همواره در اثنای مشکلات و بحران‌ها از خدای متعال جهت موفقیت در رسالت و برون‌رفت از چالش‌های پیش رو یاری می‌طلبید و این امر عامل اصلی در پیروزی انقلاب دینی پیامبر خدا ﷺ در عصر جاهلیت بوده است. از چالش‌های نگران‌کننده برای پیامبر اکرم ﷺ اعلام وصایت و جانشینی امیرالمؤمنین ﷺ در حجه‌الوداع بوده است. پس از نزول جبرئیل ﷺ و ابلاغ دستور الهی مبنی بر لزوم اعلام وصایت علی بن ابی‌طالب ﷺ «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ» (مائده (۵): ۶۷)، آن حضرت نگران تکذیب و تمرد عده‌ای از مسلمانان (قریش) به جهت بغض و عداوت نسبت علی ﷺ بود. از این رو، از خدای متعال حفظ مردم از فتنه منافقین را استمداد نمود: «وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ» (مائده (۵): ۶۷) و با نصرت الهی این ابلاغ وحی در غدیر خم اجرا شد (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۵۷).

از دیگر مواردی که پیامبر اکرم ﷺ در حین بحران با استمداد از خداوند آن را کنترل کرد، موضوع هجرت از مکه و پناه‌بردن به غار، هنگام تعقیب مشرکان بود. آن‌جا که مکیان بر ورودی غار ایستادند، ولی با استعانت الهی با نزول آرامش قلبی و ایجاد

تصوّر خطای مشرکان، برخاسته از تارهای به هم تنیده بر ورودی غار، جان پیامبر ﷺ
ایمن ماند (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۲۱ و سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۴۰).
چنان که قرآن کریم در این زمینه فرمود:

«إِنَّمَا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ... فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَ
أَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا» (توبه (۹): ۴۰).

بنابراین، با استمداد از خداوند در حین تعقیب و سوء قصد مشرکان، این بحران و
چالش، از پیامبر ﷺ دفع شد و سرآغازی برای انقلاب دینی ایشان در مدینه شد.

جلب حمایت‌های سیاسی و اجتماعی

انبیای بزرگ الهی همواره در مسیر انسان‌سازی و تکامل روحی بشریت با چالش‌های
فراوانی از طرف جنود جهل مواجه بودند که باعث ایجاد موانع جدی در جهت رسیدن
به اهداف الهی می‌شد. رسول خدا ﷺ نیز از این قاعده مستثنا نبود و در مسیر تبلیغ دین
در شهر مکه با بن بست جدی تبلیغی مواجه شد. اسلام در شهری ظهور کرد که در آن
تفاخر و اشرافی‌گری یک اصل بود و ارزش‌ها بر محور حسب و نسب سنجیده می‌شد، نه
خصایص انسانی. مردمانی داشت که نه از روابط افسارگسیخته جنسی ابایی داشتند و نه
از خوردن خزندگان و ریختن خون انسان‌ها. مردمانی که خواندن و نوشتن نزدشان
مهیجور و صرفاً به آموزه‌های پدران خود پای‌بند بودند و اندیشیدن به صحت و سقم آن را
مذموم می‌دانستند. در چنین شرایطی رسول خدا ﷺ تلاش فراوانی جهت تحول درونی
و بیرونی در مکه نمود، اما پس از سال‌ها تلاش، تعداد اندکی پوسته‌های جاهلیت را
دریدند و رویش تازه‌ای را آغاز کردند. در این شرایط که مصداق بارز بحران اجتماعی
میان امت مسلمان و بن بست تبلیغی بوده است، رسول خدا ﷺ به عنوان رهبری آگاه به
فکر جلب حمایت‌های سیاسی و اجتماعی در سرزمین دیگر افتاد؛ چراکه امت مسلمان
برای یافتن هویت مستقل و تغییر بستر اجتماعی برجای مانده از جاهلیت، نیاز مبرم به
حمایت‌های سیاسی توسط یک نظام سیاسی قدرت‌مند داشتند.

در همین راستا، اولین جایی که پیامبر ﷺ برای جلب حمایت سیاسی انتخاب نمود، حبشه بود. آنجا سرزمین مسیحیان با حاکمی ملقب به نجاشی بود که مطابق گزارشات موجود، رسول خدا ﷺ به اصحاب وعده عدالت‌گستری و ظلم‌ستیزی او را داده بود (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۶۶). مسلمانان در آنجا با روی خوش نجاشی مواجه شدند و اما با فشار و تهدید مسیحیان آن سرزمین بر وی که ناشی از گمان آنان از مسلمان‌شدن نجاشی بود، مهاجرین آنجا را ترک و به مکه بازگشتند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۳۱). پس از بی‌نتیجه‌ماندن مهاجرت به حبشه، رسول خدا ﷺ به شهر طائف سفر کرد که با بی‌مهری مردم آنجا، پس از ده روز اقامت، به ناچار به مکه بازگشت (مقدسی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۵۵). در سومین اقدام، پیامبر ﷺ به سوی قبیله بنی‌عامر از بدویان حجاز رهسپار شد و به آنان پیشنهاد اسلام و یاری خود و مسلمانان در مقابل دشمنان را داد. آنان درخواست پیامبر ﷺ را مشروط به اعطای جانشینی به آنان پذیرفتند که رسول خدا ﷺ در پاسخ فرمود:

اختیار این امر با خداست و او آن را هر جا که بخواهد، قرار خواهد داد (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۳۹).

این سخن پیامبر اکرم ﷺ باعث انکار اسلام از سوی بنی‌عامر شد و سومین تلاش حضرت برای برون‌رفت از بحران تبلیغ در مکه بی‌ثمر ماند. تا آن‌که در سال دوازدهم و سیزدهم بعثت، تعدادی از مردم یثرب در ایام حج با رسول خدا ﷺ در عقبه دیدار کردند و با ایشان هم‌پیمان شدند و بستر حمایت اجتماعی برای برون‌رفت از بحران‌های اجتماعی فراهم شد (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۳۴۸). این بحران و بن‌بست تبلیغی برای پیامبر اکرم ﷺ و مسلمانان بسیار آزاردهنده و پرهزینه بود و در این مسیر، برخی از مسلمانان به شهادت رسیدند. لذا پیامبر ﷺ با ناامید شدن از تحقق آرمان توحیدی خود در مکه و درک بحران فقدان نظام سیاسی دینی، همواره به فکر انتقال محل تبلیغی و حکومت‌سازی خود در بستری دیگر بوده است. در واقع پیامبر اکرم ﷺ با هجرت به یثرب (مدینه)، مهم‌ترین بحران اجتماعی امت نوپای اسلامی؛ یعنی فقدان پایگاه قوی سیاسی و اجتماعی جهت حمایت از مسلمانان، حل معضلات اجتماعی و نشر معارف دین را برطرف کرد.

آگاهی بخشی و بصیرت‌افزایی

یکی از مهم‌ترین اقدامات برای حل بحران‌های اجتماعی، آگاه‌سازی افراد در جامعه است. بحران‌های اجتماعی به دلیل اجتماعی‌بودن‌شان، آحاد افراد جامعه را درگیر نموده و به نوعی آن‌ها را به کنش‌گران فعال در بروز بحران‌های اجتماعی تبدیل می‌نماید. از این رو، یکی از اقداماتی که در زمان وقوع بحران می‌تواند مورد توجه قرار گیرد، آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی است. از جمله اقدامات مدیریتی پیامبر اکرم ﷺ حین بحران، آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی نسبت به حوادث و روی‌دادهای اجتماعی بود. روی‌کرد رسول خدا ﷺ همواره استفاده از عقلانیت در تصمیم‌گیری‌ها بود. پیامبر ﷺ در مواردی قبل از تحقق بحران، به تبیین و شفاف‌سازی مبانی اسلام می‌پرداخت و با اقدامات مدیریتی خود از تحقق آن پیش‌گیری می‌کرد، اما در مواردی نیز بحران اجتماعی محقق می‌شد و موضوعی باعث کدورت گروهی می‌شد و پیامبر اکرم ﷺ با آگاهی‌بخشی به آنان، بحران اجتماعی پدیدآمده را مدیریت می‌نمود.

بعد از جنگ حنین که پس از فتح مکه رخ داد، رسول خدا ﷺ غنایم به‌دست‌آمده را میان سران قریش هم‌چون ابوسفیان و پسرش معاویه، حکیم بن حزام، صفوان بن امیه، حارث بن هشام و... و دیگر قریشیان جهت تألیف قلوب‌شان به سوی اسلام تقسیم کرد و به انصار چیزی داده نشد. آن‌ها آزرده‌خاطر شدند و برخی از آنان گفتند: «به خدا پیامبر ﷺ به قوم خود رسید!» و سعد بن عباده را نزد پیامبر اکرم ﷺ فرستادند تا گله‌مندی انصار را به پیامبر منتقل کند. پیامبر ﷺ از سعد خواست که انصار را جمع کند و پس از جمع‌شدن انصار، پیامبر ﷺ میان آنان رفت و با سخنرانی خویش و بیان اُنس و عُلقه خود نسبت به انصار، از آنان دل‌جویی کرد و آنان از اعتراض خود پشیمان گشتند (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۲۷۱). انصار همان اولین مجاهدان غیر مکی بودند که با پناه‌دادن مسلمانان در خانه‌های خود و هم‌دلی با آنان، بستر تحقق حکومت نبوی را فراهم ساختند. اما کدورت پدیدآمده و گمان بی‌عدالتی در حکومت نبوی، نزدیک بود به باوری در آنان تبدیل شود که در این صورت، جامعه نوپای اسلامی شاهد دل‌سردی، ناامیدی، تفرقه و پا پس‌کشیدن عده‌ای از

انصار از باورهای دینی‌شان می‌شد که این امر، همان نقطه مطلوب دشمنان اسلام بود. اما رسول خدا ﷺ با سنجش دقیق شرایط و پیامدهای خطرناک آن به روشن‌گری و بصیرت‌بخشی انصار پرداخت و آنان را از شبهه تبعیض و ادامه بحران اجتماعی در مدینه نجات داد و یاران دیرین خود را هم‌چنان ثابت‌قدم در دین و همراه خود نگه داشت.

هم‌چنین از دیگر مواردی که رسول خدا ﷺ با تدبیر، یاران را نسبت به جهل و اشتباه خود آگاه کرد، منازعه‌ای بود که در سال ششم هجری در بازگشت از غزوه بنی‌مُصَلِّق با فرماندهی رسول خدا ﷺ میان مهاجرین و انصار روی داد که نشان‌دهنده فتور در مراتب اعتقادی عده‌ای از مسلمانان بود. در آغاز این منازعه، جَهجهاه بن مسعود (اجیر عمر بن خطاب برای کشیدن اسب او) به سِنان بن وَبَر از انصار سیلی زد. در میان آنان تفسیر این سیلی، سیلی مهاجرین به انصار بود و در پی آن، تعدادی از انصار به یاری سنان و تعدادی از مهاجرین به یاری جَهجهاه آمدند و نزدیک بود که آتش جنگ داخلی شعله‌ور شود و بر هم شمشیر کشند؛ تا آن‌که با دخالت رسول خدا ﷺ و اصحاب صدیق ایشان، منازعه خاتمه یافت، اما در این بین، عبدالله بن اُبی مهاجرین را تهدید به اخراج از مدینه کرد و به دنبال دسیسه به همراه منافقین بود. رسول خدا ﷺ برای تغییر فضای آلوده به غضب در میان سپاهیان، دستور حرکت به سوی مدینه به صورت تمام‌وقت را صادر کرد و مسافت طولانی را در تمام روز و شب طی کردند و بعد از توقف اجباری از شدت خستگی در روز بعد، اصحاب به خواب فرو رفتند و پس از بیداری آتش کینه و خشم جای خود را به الفت گذشته داد و فتنه خاموش شد (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۹۲-۲۹۰). رسول خدا ﷺ با آگاه‌سازی و هوشیارسازی اصحاب، توانست یک بحران برخاسته از ریشه‌های جاهلیت را در میان اصحاب خود کنترل و مدیریت کند و با تدبیر خود، اُلفت میان آنان را یادآوری و بازگرداند.

اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ پس از بحران

رسول خدا ﷺ دعوت به توحید را در بستری شروع کرد که شرک، خرافات و

جاهلیت در دل و جان قاطبه مردم رسوخ کرده بود و بیرون ریختن آن از قلوب، کاری بس دشوار و زمان‌بر بود. لذا در عصر نبوی علی‌رغم شور و اشتیاق‌های بندگی، در مواردی هم ریشه‌های کهنه جاهلیت باعث بحران‌ها و چالش‌هایی می‌شد که نیاز به بازسازی اعتقادات داشت. از سوی دیگر، مشرکان و اهل کتاب نیز به عناد و عصیبت جاهلی خود ادامه داده و به دنبال ضربه‌زدن به جامعه اسلامی بودند. در نتیجه این امر باعث ایجاد بحران‌ها و چالش‌هایی می‌شد که نیاز به حل بحران از سوی پیامبر ﷺ ضروری می‌نمود که به چند مورد از اقدامات حضرت اشاره می‌کنیم.

تحدید اعتقادات

با توجه به نوظهور بودن دین اسلام در میان اقوامی که سنن جاهلی در میان آنان ریشه دوانده بود، کاملاً طبیعی و قابل پیش‌بینی بود که رسول رحمت ﷺ در روزگار مسلمانی این اقوام نیز با برخی از رفتارهای به‌جامانده از جاهلیت روبه‌رو شود. در چنین شرایطی رسول خدا ﷺ برای مدیریت بحران‌ها و چالش‌های پدیدآمده به مرزبندی صریح اعتقادات و تعیین حدود آن اقدام می‌کرد. ماجرای کشتار خالد در یوم الغمیصاء از این نوع است. با تسلیم قریش و فتح مکه، قبایل کوچک اطراف مکه نیز در اعتقاد به شرک دچار تزلزل شده بودند. در چنین شرایطی پیامبر اکرم ﷺ برای دعوت قبایل اطراف مکه، بخشی از مسلمانان را به سوی آنان روانه می‌کرد که از جمله آن سریه خالد بن ولید معروف به سوی بنی‌جذیمه بود که با حادثه تلخی در تاریخ با نام یوم الغمیصاء معروف شده است.

ماجرا آن است که پیامبر ﷺ، خالد را با ۳۵۰ نفر از مهاجرین و انصار به سوی بنی‌جذیمه روانه ساخت؛ در حالی که به او دستور قتل را نداده بود (مسعودی، بی‌تا، ص ۲۳۴). او آنان را به اسلام دعوت کرد، ولی بنی‌جذیمه به دلیل سوابق خالد در بدعهدی و کینه او نسبت به خودشان دچار تردید شدند و در نهایت تسلیم شدند و پذیرفتند تا مسلمان شوند، اما خالد پس از گرفتن سلاح‌های آنان، در نیمه شب به آنان حمله کرد و آنان را اسیر و عده‌ای از آنان را کشت. در بازگشت رسول خدا ﷺ با

شنیدن این واقعه تلخ، موضع خود را نسبت به این جنایت اعلام کرد. پیامبر ﷺ با صدای بلند در میان حاضران در مکه در باره این عمل خالد فرمود:
خداوندا از رفتار خالد و آنچه انجام داده است، در پیش‌گاه تو بیزاری و تبری می‌جویم و سپس خون‌بهای آنان را پرداخت کرد و به دل‌جویی از آن قبیله پرداخت (بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۱۱۵-۱۱۴).

این بیان صریح پیامبر ﷺ در اعلام براءت از رفتار خالد در میان مسلمانان و اهالی مکه و دل‌جویی از بنی‌جدیمه نشان‌دهنده جدیت رسول خدا ﷺ برای مرزبندی میان اصول اعتقادی اسلام و رفتار منحرفانه برخی مسلمانان است که در صورت تغافل پیامبر ﷺ در این واقعه هرگز این مرزبندی به افهام عمومی انتقال داده نمی‌شد و سرمنشأ رفتارهای جاهلی پس از آن می‌شد، اما رسول خدا ﷺ به خوبی واقف بود که برای جلوگیری از گسترش انحرافات رفتاری در میان مسلمانان باید مرز میان آنان را در مواضع خود نشان دهد تا مردم شدت قبح آن انحرافات را دریابند و از تکرار آن خودداری کنند. با اعلام براءت از رفتار خالد، مردم را از این نوع روی‌کرد نشأت‌گرفته از جاهلیت نهی کرده است.

برخورد قهری

روی‌کرد فرآیندی در مدیریت بحران، مدیریت بحران را تنها در زمان وقوع بحران مورد توجه قرار نمی‌دهد، بلکه به منظور خشکاندن ریشه‌های بحران‌های اجتماعی، اقداماتی را در مرحله پس از بحران مورد توجه قرار می‌دهد. برخورد قهری، یکی از مهم‌ترین اقداماتی است که در مدیریت بحران‌های اجتماعی به ویژه بحران‌هایی که جنبه امنیتی دارند، مورد توجه قرار می‌گیرد. در واقع برخورد قهری مانع رشد و شکل‌گیری بحران‌های اجتماعی جدید، پس از حل و مدیریت بحران فعلی می‌شود. به همین دلیل، با بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش، برخی از اقداماتی که توسط رسول خدا ﷺ برای مدیریت بحران‌های اجتماعی صورت گرفته نشأت‌گرفته از قدرت قهری ایشان می‌باشد. باید توجه داشت که مسأله امنیت، مهم‌ترین رکن بقای یک جامعه است که در سایه آن،

امکان پیشرفت مادی و معنوی و عدالت فراگیر فراهم می‌شود. از چالش‌های مهم و اساسی جامعه نوپای نبوی، تهدید و ایجاد ناامنی قبایل حجاز برای آنان بود که باعث بحران ناامنی برای مسلمانان به سبب تعدی و تجاوز مشرکان در فضای بیرون از جامعه مدنی و حتی درون جامعه می‌شد. امروزه در مدیریت بحران‌های اجتماعی جهان، برخورد قهری (هم‌چون جریمه و مجازات) به عنوان یک عامل بازدارنده شناخته شده است. رسول خدا ﷺ نیز در برخی موارد به برخورد قهری جهت اصلاح و تأمین امنیت و حل بحران ناامنی روی می‌آورد. نمونه بارز این روی‌کرد را می‌توان در نوع برخورد رسول خدا ﷺ با یهودیان دید. در ابتدا پیامبر اکرم ﷺ از راه تسالم با آنان وارد شد و در قالب پیمان‌نامه در بدو ورود به یثرب آنان را جزئی از امت شمرد و پیمان عدم محاربه و حمایت در مقابل خصم منعقد شد، اما با کارشکنی قبایل یهود و عزم آنان در ترور پیامبر ﷺ و توطئه و هم‌دستی با مشرکان در جنگ‌ها علیه مسلمانان، رسول خدا ﷺ مصمم به استفاده از برخورد قهری شد و آنان را مجازات کرد (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۷۶، ۳۶۳ و ۴۹۷). بسیاری از سوره‌های عصر نبوی از جمله سوره ابو عبیده جراح به سوی منطقه ذات القیصه و محمد بن مسلمه به سوی مشرکان قرطه، از نوع برخورد قهری رسول خدا ﷺ برای حل بحران امنیت امت اسلامی بوده است (همان، ج ۲، ص ۵۳۴).

در این موارد بحران، همان حملات نظامی و دسیسه مشرکان نسبت به مسلمانان در ادوار مختلف بوده که امنیت اجتماعی امت مسلمان را از بین برده بود و پس از تحقق این بحران‌ها در ادوار مختلف، رسول خدا ﷺ با برخورد قهری و تأدیب آنان، امنیت اجتماعی لازم را برای امت نوپای اسلامی برقرار نمود. در واقع آن حضرت با روی آوردن به برخورد قهری توانست فتنه و تعدی دشمنان امت اسلامی را خنثی و به حل بحران ناامنی در جامعه اسلامی پردازد؛ چراکه دشمنانی هم‌چون یهودیان از هرگونه تفرقه‌افکنی و ایجاد نفاق و شبهه در میان مسلمانان خودداری نمی‌کردند و در فرصت مناسب به دنبال وارد کردن ضربه به بنیان حکومت اسلامی بودند. بنابراین، رسول خدا ﷺ با دوراندیشی و توجه به مصلحت عمومی در رفع این چالش اجتماعی کوشید و با برخورد قهری با معاندان، ناامنی و تعدی مکرر آنان را از بین برد.

اصلاح فضای جامعه

همان‌طور که در اقدام قبلی بیان شد، یکی از راه‌کارهای مدیریتی رسول خدا ﷺ برای کنترل بحران‌های اجتماعی، برخورد قهری می‌باشد. برخورد قهری در جامعه می‌تواند فضایی مملو از رعب و وحشت را ایجاد نماید؛ به‌طوری‌که افراد بی‌گناه و کسانی که در ایجاد بحران‌های اجتماعی نقشی نداشتند را دچار ترس و وحشت نماید. این رعب و وحشت می‌تواند آثار زیان‌باری را برای جامعه اسلامی به همراه داشته باشد. از این‌رو، در مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره رسول خدا ﷺ اقدامی مکمل برخورد قهری نیاز است تا آن دسته از افرادی که نقشی در بحران‌های اجتماعی نداشتند، نسبت به اسلام و حکومت اسلامی ترس و دلهره نداشته باشند. به همین دلیل، با بررسی در سیره رسول خدا ﷺ برخی اقدامات مشاهده شد که حکایت از لطف، رحمت و رأفت ایشان پس از مدیریت بحران‌های اجتماعی می‌باشد. به همین دلیل، یکی از اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ پس از بحران، اصلاح فضای جامعه است. بحران‌های اجتماعی به دلیل ایجاد فضای ترس و وحشت در جامعه نیازمند این است که مدیران و سیاست‌گذاران این عرصه، بعد از بحران‌های اجتماعی، فضایی پرنشاط و امیدوارانه را در جامعه طنین‌انداز نمایند. برخی از اقدامات پیامبر ﷺ پس از بحران‌های اجتماعی بیان‌گر این است که ایشان سعی داشتند پس از مدیریت بحران‌های اجتماعی، فضایی پرنشاط و سرشار از رحمت را در جامعه ایجاد کنند. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این اقدام، ماجرای فتح مکه است. رسول خدا ﷺ در هنگام ورود به مکه و فتح آن، فرماندهی سپاه را به سعد بن عبادة انصاری سپرد، ناگهان از سپاه سعد شعارهای انتقام‌جویانه نسبت به قریشی سر داده شد و بعد سعد نیز شعار داد «اليوم يوم الملحمة»؛ امروز روز جنگ است؛ یعنی روز انتقام‌گیری. این خبر را به پیامبر ﷺ رساندند و ایشان فرماندهی سپاه را از سعد بن عبادة به علی بن ابی‌طالب 7 منتقل نمود و در اصلاح جمله سعد، فرمود: «اليوم يوم الرحمة» امروز روز بخشش و رحمت است (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۶۰ و واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۸۲۲). پس از ورود، حضرت ﷺ اعلام عفو عمومی کرد و جز تعداد

قلیلی که جنگیدند و شکست خوردند، دیگر مکیان در خانه ماندند و از جنگ با رسول خدا ﷺ خودداری کردند (ابن سعد، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۴۷). این اقدام حکیمانه پیامبر ﷺ هم‌چون اکسیر در جان مشرکان مکه اثر کرد و گروه به گروه از آنان به نزد رسول خدا ﷺ آمدند و جام شیرین توحید را چشیدند. در واقع خرد عمیق و روح الهی پیام‌آور رحمت به خوبی سنجید که در آن شرایط با جاری‌ساختن جوی خون و بیرق انتقام، نه تنها قلوب مشرکین مکه را تسخیر نخواهد کرد، بلکه بذر کینه را برای همیشه در جان‌شان به ودیعه خواهد گذاشت. لذا با ایجاد فضای رحمت در جامعه، دریای رحمت الهی را برای آنان نمایان ساخت و قلوب حیران و وحشت‌زده آنان را از یک بحران اجتماعی عجین‌شده با جاهلیت به سوی امت متحد اسلامی هدایت کرد.

نتیجه‌گیری

در مقاله «درآمدی بر نقش اسلام در حل بحران‌های اجتماعی - سیاسی» شناسایی عوامل بحران و ایجاد آمادگی‌های لازم در مسلمانان را از مهم‌ترین اقدامات رسول خدا ﷺ برای مقابله با بحران برمی‌شمارد. در واقع اقدام و راه‌کار مشخصی برای مدیریت بحران توسط پیامبر خدا ﷺ ارائه نمی‌شود. در مقاله دیگری که با عنوان «رهبری و مدیریت رسول خدا ﷺ در شرایط بحران»، نگارش یافته است، بحران اجتماعی را منحصر در جنگ خندق نموده و راه‌کار برون‌رفت از آن را در حفر خندق بیان می‌نماید. البته در مقالات دیگری هم‌چون «مدیریت بحران جمل در سیره امام علی ۷» و مقاله «نقش حضرت زینب در مدیریت بحران سیاسی - مذهبی دوران اسارت»، برخی از راه‌کارهایی که توسط امیرالمؤمنین علی ۹ و حضرت زینب ۳ برای مدیریت بحران انجام شده است را بیان نموده است. ولی در این دو مقاله اخیر، بحران را فقط در سیره علوی و زینبی مورد بررسی قرار داده و مقصود و منظور از بحران؛ اعم از بحران‌های اجتماعی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی است. در دو مقاله نخست نیز راه‌کار مشخصی برای مدیریت بحران ارائه نشده است. اگرچه در یکی از مقالات، شناسایی

عوامل بحران را می‌توان به عنوان یک اقدام مدیریتی پیش از بحران در نظر گرفت، ولی در مقاله مذکور به چیزی بیش از این اشاره نشده است. از این رو، آنچه در این پژوهش انجام شده است و وجه تمایز با سایر مطالعات انجام شده می‌باشد، بررسی مدیریت بحران در سیره نبوی و تبیین راه‌کارهای پیامبر خدا ﷺ برای برون‌رفت از بحران می‌باشد. هم‌چنین در این مقاله بحران با روی‌کرد فرآیندی مورد توجه قرار گرفته است؛ به طوری که هر یک از مراحل و اقدامات مدیریتی پیش از بحران، حین بحران و بعد از بحران، نقش قابل توجهی در مدیریت بحران‌های اجتماعی دارند. به همین دلیل، رسول خدا ﷺ برای مدیریت بحران‌های اجتماعی با استفاده از هر یک از راه‌کارهای پیش، حین و قبل از بحران سعی در مهار و کنترل بحران‌های اجتماعی داشتند.

رسول خدا ﷺ در میان مردمانی ظهور کرد که ریشه‌های شرک و جهالت در آنان ریشه دوانده بود و قلوب آنان با خرافات و تعصبات جاهلی پیوند عمیق یافته بود. در چنین شرایطی پیامبر رحمت ﷺ، اسلام را به قلوب انسان‌ها معرفی نمود. با پذیرش اسلام در قلوب عده‌ای از مردم جویای حق و از سوی دیگر وجود ریشه‌های به‌هم‌تنیده جاهلیت در روابط فردی و اجتماعی، باعث بروز بحران‌های اجتماعی برای امت مسلمان شد.

رسول خدا ﷺ به عنوان مؤسس جامعه اسلامی به دنبال حل این بحران‌های اجتماعی بود. لذا برای حل این بحران‌ها، اقداماتی را پیش از شکل‌گیری بحران، حین بحران و پس از بحران انجام داده است. بدین معنا که پیامبر اکرم ﷺ در برخی از بحران‌ها با اقدامی مدبرانه در پیش از بحران، از وقوع آن پیش‌گیری می‌نمود. اقدام به تدوین قانون و نظارت بر اجرای آن و هم‌چنین تبیین و شفاف‌سازی امور اجتماعی نمود. اقدامات پیش از بحران برای پیش‌گیری از وقوع اختلافات و نزاع‌ها و ایجاد بحران اجتماعی بوده است. در برخی موارد نیز پیامبر خدا ﷺ در حین بحران با اقداماتی در راستای حل آن بحران اجتماعی می‌کوشید. در این زمینه پیامبر ﷺ با اقداماتی هم‌چون ایجاد انسجام اجتماعی، استمداد از خداوند و جلب حمایت‌های سیاسی و اجتماعی و آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی جهت مدیریت بحران‌های اجتماعی

مبادرت می‌ورزید. هم‌چنین در برخی موارد نیز پیامبر ﷺ پس از بحران برای حل آن اقدام می‌نمود. تحدید اعتقادات در مقابل رفتارهای منحرفانه، برخورد قهری با خاطیان و عوامل بحران‌زا و سرانجام اصلاح فضای جامعه برای رفع رعب و وحشت ایجاد شده در فضای بحران‌های اجتماعی از مهم‌ترین اقداماتی بود که رسول خدا ﷺ برای مدیریت بحران‌های اجتماعی به‌کار می‌گرفت. این اقدامات مدیریتی رسول خدا ﷺ در سه دسته پیش از بحران، حین بحران و پس از بحران می‌تواند امروزه راهنما و الگوی مدیریتی مناسبی در زمینه‌های حکومتی و مدیریت بحران‌های اجتماعی باشد تا بتوانیم با تمسک به سیره مدیریتی پیامبر ﷺ به حل بحران‌های اجتماعی بپردازیم.

پیشنهادات پژوهش

۱. بررسی میزان تأثیر هر یک از اقدامات شناسایی‌شده در این پژوهش برای حل بحران‌های اجتماعی.
۲. بررسی تطبیقی بحران‌های اجتماعی زمان رسول خدا ﷺ و دوران معاصر.
۳. ارائه الگوی مفهومی مدیریت بحران‌های اجتماعی در سیره نبوی ﷺ.

یادداشت‌ها

1. Discriptive analysis.

منابع و مأخذ

۱. آراسته‌خواه، محمد، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران: چاپخس، ۱۳۸۱.
۲. ابن اثیر، عزالدین، الكامل فی التاریخ، ج ۲، بیروت: دار الصادر، ۱۳۸۵ ق.
۳. ابن خلدون، عبدالرحمن، تاریخ ابن خلدون، ج ۲، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۸ ق.
۴. ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، ج ۱ و ۲، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۸ ق.
۵. ابن کثیر، اسماعیل، البدایة و النهایة، ج ۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق.
۶. ابن منظور، محمدبن مکرّم، لسان العرب، ج ۴، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
۷. ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، ج ۱ و ۲، بیروت: دارالمعرفة، بی‌تا.
۸. انصاری، مرتضی، فرائد الاصول، ج ۲، قم: مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۱۹ ق.

۹. بیهقی، احمد بن الحسین، **دلائل النبوة**، ج ۵، بیروت: دارالکتب العلمية، ۱۴۰۵ق.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه**، ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۱. ذهبی، شمس‌الدین، **تاریخ الاسلام**، ج ۱، بیروت: دارالکتب العربی، ج ۲، ۱۴۱۳ق.
۱۲. رضوانی، حمیدرضا، **روش تحقیق در مدیریت**، تهران: مؤسسه مهربان نشر، ۱۳۹۰.
۱۳. روشندل اربطانی، طاهر؛ پورعزت، علی اصغر و قلی‌پور، آرین، «تدوین الگوی جامع فراگرد مدیریت بحران با روی‌کرد نظم و امنیت»، **نشریه دانش انتظامی**، سال دهم، ش ۲، ۱۳۸۸.
۱۴. سیوطی، عبدالرحمن، **الدرر المثور**، ج ۳، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی ؛ ۱۴۰۴ق.
۱۵. طبرسی، احمد بن علی، **الإحتجاج علی اهل اللجاج**، ج ۱، مشهد مقدس: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۱۶. طبری، محمد بن جریر، **تاریخ الأمم و الملوک**، ج ۳، بیروت: دارالتراث، ج ۲، ۱۳۸۷ق.
۱۷. فرامرزی قراملکی، احد، **روش‌شناسی مطالعات دینی**، مشهد مقدس: دانشگاه علوم اسلامی رضوی ۷، ۱۳۸۷.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ج ۵، تهران: دارالکتب الإسلامية، ج ۴، ۱۴۰۷ق.
۱۹. مسعودی، علی بن الحسین، **التنبیه و الإشراف**، قاهرة: دار الصاوی، بی‌تا.
۲۰. مطهری، مرتضی، **سیری در سیره نبوی**، تهران: بنیاد علمی فرهنگی شهید مطهری، ج ۲۷، ۱۳۸۳.
۲۱. مظفر، محمدرضا، **اصول الفقه**، قم: بوستان کتاب، ج ۵، ۱۳۸۷.
۲۲. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، ج ۱، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸.
۲۳. مقدسی، مطهر بن طاهر، **البدء و التاریخ**، قاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، بی‌تا.
۲۴. واعظی، محمود، **بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه**، تهران: وزارت امور خارجه، ۱۳۹۲.
۲۵. واقدی، محمد بن عمر، **المغازی**، ج ۱ و ۲، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ج ۲، ۱۴۰۹ق.
۲۶. وردی‌نژاد، فریدون و بهرامی رشتیانی، شهلا، **مدیریت بحران و رسانه‌ها**، تهران: سمت، ۱۳۸۸.
۲۷. یعقوبی، احمد، **تاریخ یعقوبی**، ج ۲، بیروت: دارالصادر، بی‌تا.
28. Madzharov, Stoyan Nikolov, **The challenges of the future and the increasing significance of crisis management**, Crisisnavigator, Issue2, 2001.
29. Devlin, Edward S, **Crisis Management Planning and Execution**, Auerbach Publications, 2007.